

КОНЦЕПТ "СЕЛЯНИН" В УКРАЇНОМОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

У статті описано способи й засоби аспектуалізації концепта "селянин" в українській мові. Значну увагу приділено методам виявлення етноконотацій в ідеографічній параметризації лексики.

The article describes the ways and means of the concept "peasant" aspectualization in the Ukrainian language. The great attention is given to the methods of ethnoconnotations determination in the ideographic parametrization of lexicon.

У значенні слова, крім суто предметної семантики (денотата), є й семантика експресивно-оцінна (сигніфікат), яка й виявляє зв'язок номінації з історією, культурою, менталітетом певного народу, а отже, стає підґрунтям для формування етноконотацій, що в концептології називають енциклопедичною та оцінною зоною реалізації концепта (його інтерпретаційного поля) [10]. Завдяки цьому мовна одиниця функціонує часто не просто як слово-номінація з одним чи кількома лексичними значеннями, а як слово-концепт – вмістище узагальненого культурного змісту (значущості), що дає підстави вважати таку мовну одиницю культурним концептом особливого роду – *лінгвокультурною* [4, 44-56], яка має в науковій літературі прототермінологічні аналоги – *міфологема* [1, 130-147], *логоенітема* [3, 7]. Ми поділяємо думку В.В. Жайворонка про те, що коли за словом стоїть не лише реалія, а її образ або символ у певному етнокультурному просторі, то відповідну мовну одиницю можна розглядати як *етнокультурний концепт* [8, 10]. Концепт "селянин" щодо цього особливо показовий, оскільки відображає реалії життя українського народу, його історію, культуру, географічні умови проживання, особливості світосприйняття, менталітет тощо.

Метою нашого дослідження є визначення обсягу змісту, структури й способів реалізації концепта "селянин" у сучасній українській мові, різновидів етноконотацій у семантиці його вербалізаторів.

Лінгвокультурологічний аналіз концепта передбачає застосування методик концептуального аналізу. Наш підхід до розв'язання цієї проблеми полягає в дослідженні аспектуалізації концепта "селянин" через виявлення етнокультурних компонентів номінацій (або етноконотацій) за допомогою процедури ідеографічної параметризації лексики. Така постановка завдання передбачає з'ясування семної структури дефініцій, відбитих у метамові тлумачного словника ідентифікаторів і конкретизаторів змісту досліджуваних номінацій, за допомогою методики ступінчатої ідентифікації лексики Е.В. Кузнецової [9]; виділення *етноконотацій* – складників змістової структури, що відображають особливості історії, культури, побуту, соціальних відношень між носіями української мови, а отже, унаслідок складники семантики слова, зумовлені національною специфікою мовної категоризації світу. Зауважимо, що до етнокультурно маркованих номінацій потрапляють якраз ті, що виявляють особливості світогляду, вірувань, побуту давніх і сучасних українців. З огляду на це вивчення етнокультурно маркованих номінацій у межах системи мови передбачало, крім аналізу дефініцій відповідних номінацій в словниках тлумачного типу, передусім в 11-томному тлумачному "Словнику української мови" (К., 1970-1980; далі – СУМ), долучення відомостей з аспектичних лінгвістичних словників (словників синонімів, антонімів), а також зі спеціальних етнолінгвістичних і лінгвокультурологічних джерел. Використані в нашій статті

ілюстративні матеріали дібрано із СУМу, матеріали з інших джерел супроводжуємо відповідними помітками в дужках.

Розв'язання цієї актуальної для сучасного мовознавства проблеми здійснюємо на основі етноцентричного підходу до виявлення способів та засобів мовної категоризації світу, обґрунтованого в дослідженнях А. Вежбицької, В. фон Гумбольдта, Ф. Боаса, Е. Сепіра, Б.Л. Уорфа, О. Есперсена та інших учених. В україністиці також є важливі напрацювання в цьому напрямі, зокрема в працях П.Ю. Гриценка, Т.Б. Лукинової, В.І. Кононенка, В.В.Жайворонка, Г.О. Козачук, Н.Ф. Клименко, Г.Л. Аркушина, В.Л. Конобродської, Н.В. Хобзей, О.О. Селіванової та ін.

На окремих історичних етапах розвитку української мови в різних соціокультурних умовах її функціонування в слові *селянин* порізному виражено концепти “мешканець (житель) села/не-міста”, “рільник, особа, яка працює на землі”, оскільки змінюються співвідношення компонентів його лексичного значення: денотативних, сигніфікативних, конотативних. За даними академічного “Етимологічного словника української мови” в 7-ми томах [6] встановлюємо не лише етимон слова, але й реконструюємо динаміку значення такого прототипа наявних у сучасному українському лексиконі вербалізаторів цього концепта. У такий спосіб відтворюємо місце слова *селянин* в колі інших номінацій, що відображають різні аспекти, часом унікальні денотативні, сигніфікативні та конотативні ознаки їх референта, породжені етнокультурною специфікою його сприйняття і вербалізації носіями української мови: *селб*, зменш. *селіна*, збільш. *селісько*, *селітва* “основа, фундамент”, *селітьба* “селище, садиба, будинок”, *селищанин*, *селіще* “поселення; місце де було село”, *селіне* “поселення, земля”, *селівич* “сільський мешканець”, заст. *сэльбище* “поселення”, *селюк*, [селюх], *селюцтво*, *селючя* “сільська дитина”, *селянін*, *селянство*, [селянця] “селянка”, [селячка] “поселення, село”, *сільчак* “житель села”, *селянський*, *сільський*, *селіти*, *виселенець*, *віселок*, *вісілок*, [заселенниця] “жителька”, [заселіще] “заселене місце”, [заселле, заселок] “т.с.”, [засілля] “т.с.; виселок”, *населення*, [осел] “зал”, *оселенець* “поселенець”, [оселець] “т.с.”, [оселіща] “садиба”, *оселіще* “місце поселення”, *оселок* “оселя”, *оселя*, [оселянин] “поселенець”, *переселенець*, *переселець*, [переселянин], *поселенець*, *поселення*, *поселок*, [посельчанин] “односельчанин”, [поселюх] “бездомний”, *посілля* “садиба”, *поселянін*, *приселок*, *присілок*, [присільний] “сусідній” [6, 209-210]. Наявність у мові значної кількості вербалізаторів концепта *селянин* тісно пов'язана з його релевантністю й важливістю для життя і світосприйняття українського етносу. Ці факти засвідчують, що слово *селянин* є однією із знакових для української етнокультури мовних

одиниць, яка втілює здавна осілий (на противагу кочовому) спосіб життя українців.

Для нашого дослідження важливим є з'ясування змісту та відношень понять *житель села* і *селянин*. За даними “Великого тлумачного словника сучасної української мови” [2], *селянин* – це “житель села, основним заняттям якого є обробіток землі”. *Житель* – той, хто взагалі десь живе (включає узагальнені категорійні семи “істота” – реалізатор у дефініціях “той, хто”, тобто будь-яка істота, і “місце” – реалізатор “десь”, тобто в будь-якому місці, будь-де в просторі). Отже, словосполучення *житель села* – це “той, хто” (будь-яка істота), що живе в селі. Натомість *селянином* є тільки “той” житель села (або царини – околиці, краю села (звідси *царинин*)), основним заняттям якого є обробіток землі (*землероб*, *рільник*, *хлібороб*). Тому при відборі вербалізаторів концепта *селянин* до аналізу залучено слова, дефініції яких містять родові ідентифікатори *селянин*, *землероб*, *рільник*, *хлібороб*.

Про те, що за словом *селянин* стоїть не лише реалія, а й її образ або символ свідчать дані етнолінгвістичного словника-довідника В.В. Жайворонка [7]. Селянин постає в образі трудівника, в якого “душа хліборобська” [Там само, 244]. Символами праці українського селянина є гречка (звідси *гречкосій*), жито (звідси *житник*) [Там само, 155]. У нього є три турботи: орати, сіяти, косити [Там само, 224]. А до цього й позначення *орач*, *оратай*, *пругатар*, *пругатир*, *плугар*, *рільник*, *сіяч*, *сівач*, *косар*, *косач*. На важливість цих означень вказує закріплення деяких із них в українських прізвищах, пор. Гречка, Гречко, Гречкін, Гречаний, Житник, Житній, Житний, Житченко, Косач, Косаренко, Косенко, Косевич, Косарев [5]. Мрія селянина – мати власний земельний наділ (“Селянин без землі – як риба без води”) [7, 244]. Традиційно в селянина проста їжа: горох, капуста, цибуля тощо (звідси прізвища – Капуста, Капустин, Горох, Гороховик, Горошко, Цибуля) [5]. Одяг бідного селянина – свита (свита у переносному значенні – ознака належності до простих людей), а заможного – чемерка [7, 637]. Взуття – чоботи [Там само, 648]. Саме старе село асоціюється з річкою (звідси *бочанець* – житель протилежного берега річки), ставком і вербами (закріплено прізвищами Зарічний, Ставичнюк, Ставицький, Верба, Вербило, Верболос) [5].

Відтворена нами на матеріалах СУМу класифікація номінацій *селянина* включає значну кількість історизмів – назв, що відображають соціальне становище *селян* в минулі епохи, зокрема, у добу феодалізму. Це такі назви, як *дольники* (в Давній Русі категорія селян, які сплачували землевласникові-феодалові певну частину (долю) врожаю зі свого господарства); *смерд* (у Давній Русі – селянин, який належав до селянської громади і сплачував данину

феодалові); *старожильці* (категорія залежних селян у Північно-Східній Русі, які здавна жили на землях феодалів і вважалися прикріпленими до цих земель); *сябри* (феодално залежні селяни у Київській Русі, на українських, російських, білоруських землях і у феодальній Литві, які спільно володіли й користувалися орними та ін. земельними угіддями); *сирота* (у Давній Русі – різні категорії феодального залежного селянства); *сотні селяни* (категорія феодально залежного селянства Галичини в 14–16 ст.); *“похожі” селяни* (категорія феодально залежних селян в Україні, Білорусі і Литві в 15–16 ст.); *“непохожі” селяни* (основна категорія феодально залежного селянства у Великому Литовському князівстві); *отчичі* (селяни в Московії, Україні та феодальній Литві 15–16 ст., предків яких феодалі позбавили права переходу і закріпачили); *комірники* (у 15–18 ст. категорія найбіднішого феодально залежного селянства і міщанства в Україні, Білорусії, Польщі, Литві, яка наймитувала і жила в чужих хатах і коморах); *надвірні* (надвірні козаки – феодально залежні селяни, які служили в збройних загонах польських і українських магнатів в Україні в 16–18 ст.; джури); *скарбові селяни* (жили на землях, що належали державній скарбниці, державі); *рангові селяни* (категорія феодально залежних селян на Лівобережній і Слобідській Україні в 2-й пол. 17–18 ст., які жили в рангових маєтностях); *тяглові селяни* (обкладені тяглом, які підлягають тяглу); *тяглі селяни* (заможна частина феодально залежного селянства в шляхетській Польщі, феодальній Литві та на загарбаних ними українських землях); *кріпосні селяни* (належні пану, поміщику-кріпосникові); *хлоп* (іст. зневажл. селянин, мужик взагалі або кріпак); *панщанник* (селянин, що відробляв панщину; кріпак); *закуп* (у Київській Русі – бідний селянин, який одержав позичку від землевласника і став залежним від нього); *половник* (який працював на землі феодала, віддаючи йому половину врожаю); *скіпщик* (який оплачував оренду землі не грошми, а частиною свого врожаю).

У період феодальної залежності селяни мали різні матеріальні статки, що зафіксовано в таких номінаціях: *заможний* – *господар* (заст. заможний селянин); *седляк* (пол. *sedlák* “заможний селянин”); *глитай* (багатий власник, селянин, який визискує наймитів та бідняків); *має середні статки* – *середняк* (ходити у середняках – а) належати до прошарку середнього селянства; б) бути працівником, що не відзначається високими показниками); *незаможний* – *незаможництво* (незаможні селяни, бідняки); *незаможник* (незаможний селянин, бідняк у період до колективізації села; *латунник* (бідний селянин, сіромаха); *сусідки* (збіднілі селяни різних категорій); *підсусідок* (безземельний селянин, що проживав у чужому будинку); *малоземельний* – *городник* (іст. селянин

феодално-кріпосницької України, який мав невелику присадибну ділянку (город) і відбував панщину); *загородник* (назва малоземельних селян у 16 ст.); *лановий* (у феодальному селі мав ділянку землі і користувався нею) [7, 328]; *безземельний* – *обезземелений*, *бобиль* (бідний, безземельний селянин; бідар); *жилляр* (безземельний селянин, одинок); *чиншові селяни* (особисто вільні безземельні селяни в країнах Європи (14–16 ст.), які платили за користування державними та поміщицькими землями чинш); *халупник* (безземельний селянин, бідняк, який мав тільки халупу).

Такі номінації відображають різні способи господарювання селян: *уособлено господарювали на своїй землі* – *подвірник* (селянин, який не був членом сільської громади і жив відокремленим від неї двором, господарством); *спільно господарювали* – *мирянин* (іст. члени сільської громади, миру (іст. громада); селяни); *одногромадник* (селянин, що належав до тієї самої громади, що й інші); *селяни, що вийшли з сільської громади* – *відрубник* (вийшов з громади та був наділений відрубом – ділянкою з громадських земель).

Історичні реалії життя українського селянина в добу колективізації відображають такі назви: *одно-осібник* (селянин, який не є членом сільськогосподарської артіль); *спільник* (орендував землю споловини. || Член товариства, артіль і т. ін.); *куркуль* 1) багатий селянин-власник. 2) Жадібна людина); *підкуркульник* (селянин, який діяв в інтересах куркуля). Для цього періоду характерний перехід до нових форм господарювання, які нехтують давні традиції українського селянства (а також давні хліборобські звичаї і обряди, наприклад, *зажинки* й *обжинки*). У мові це відбивається в появі нових номінацій, якими позначають вже не *селянина-гречкосія*, *житника*, *хлібороба*, а фахівця: *рослинник* (фахівець із рослинництва), *насінник* (одне із значень – фахівець із насінництва), *протруювач* (робітник, фахівець, який протрує зерно, насіння), *селекціонер* (фахівець із селекції), *шпалерник* (одне із значень – фахівець із вирощування рослин шпалерним способом). Такі номінації позначають уже не тільки і не стільки селян, скільки робітників, фахівців-виробничників, учених (селекціонер). Обробіток землі і вирощування рослин стають виробництвом і наукою. У словнику С.І. Ожегова є нотатки в статті “крістьянство”, де зазначається, що форсоване кооперування селянських господарств здійснювалося із застосуванням грубого насилля, репресій проти селянства, що нанесло збитки йому й суспільству в цілому та супроводжувалося значним падінням сільськогосподарського виробництва. Власне колективізація призвела до винищення середнього і заможного класів селян і фактично (хоч і завуальовано під лозунгами “Землю – селянам!”) перевела україн-

ських селян у статус *городників* (визначення див. вище). Пізніше право на невеличку земельну ділянку (дачу) одержали й містяни – звідси й номінація *дачник*. Як наслідок русифікації в українській мові з'являється значна кількість зневажливих назв-кальок із російської мови: *буряк, жлоб, кирило, кугут, зімбабве, лох, мозоль, рогуль, рогатий, рогопил, рогомет, сільпо, маланка* (селянка) [11]. Усі ці назви відображають ставлення до *селянина* як розумово відсталого людини за аналогією до рос. *деревня* (у значенні “дурень”).

Позитивним наслідком еволюції був прихід нових знарядь обробітку землі, нових форм господарювання на ній. Унаслідок цього в мові з'явилися назви селян за сільськогосподарськими знаряддями, за формами збирання врожаю. Деякі з таких номінацій відображають ручний спосіб обробітку землі (*косар, жнець, сапальник*), а інші – механізований (*комбайнер, жаткар*). Сучасного *селянина* характеризують науковий підхід до обробітку землі із застосуванням різноманітних засобів механізації хліборобської праці. Таке селянське господарство нині називають сільськогосподарським підприємством, а його власника – запозиченим з англійської мови словом *фермер*.

Класифікація номінацій *селянина* є надзвичайно розгалуженою і, крім уже поданих, включає назви за такими ознаками: **за видом хліборобської праці:** *хлібороб, ціпов'яз, гречкосій* [7, 155], *житник* [Там само, 221]; **за гендерною ознакою:** *мужва, мужик, чоловік*; **за зовнішніми ознаками:** *чубрій, очкур* (пояс або шнур, яким стягують штани або шаровари для їх підтримання). Для таких назв характерна позиція мовця: *очкурами* і *чубріями* селян називали міщани, а селяни міщан – *сологубами* [Там само, 427]; **за світоглядом:** *дядько* (селянин з відсталими поглядами); *кмет, кметиня, кметиця*; **за особистісними характеристиками:** *солтис* (підприємливий селянин); **зневажливі назви**

селян: *бидло* (пол. *bydło* “отара”, “череда”, “худоба”) – цю назву вживала польська шляхта щодо поневолених українських селян; **іронічні назви селян:** *пейзани* (ідилічні образи селян у художній літературі, у живописі, в театрі XVII–XIX ст. || заст., ірон. селяни); **назви селян, що працювали у панському дворі й жили при ньому:** *дворак, дворовий, обшар, челядник, челядинець*; **назви селян, що проживали на українських територіях, які були підкорені іншими державами:** *польщаки* (українські селяни Поділля та Київщини); *посполиті* (селяни, а також некозацьке населення Запоріжжя часів Нової Січі у 1734–1775 рр.); **назви селян, що примусово були переселені на інші землі:** *виведенець*; **назви селян, що йдуть із села на тимчасові заробітки:** *відхідник* (селянин, який тимчасово йшов із села на заробітки); **селяни-повстанці:** *дейнека* (у другій половині 17 ст. – селянин, озброєний дрючком, довбнею, рогатиною або іншим народним знаряддям, що брав участь у повстанні в Лівобережній Україні); *куруци* (у 16 ст. селяни – учасники антифеодалного повстання).

Дослідження семантичної структури назв селян дозволило виявити аспектуалізацію концепта “селянин” та його вербалізацію в українській мові, що знаходить висвітлення в ряді описаних нами парадигм і опозицій. Фактичні матеріали засвідчують складність і багатогранність досліджуваного концепта: у викладі використана лише мала частка всіх символічних значень складників цього концепта, його універсальність, з одного боку, і специфічність, з іншого, а також здатність обростати новими символічними конотаціями. Перспективу нашого дослідження бачимо в дальшій аспектуалізації концепта “селянин” із застосуванням інших методик, що дасть можливість краще сформулювати уявлення про україномовну картину світу і її національно-культурну специфіку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Базылев В.Н. Мифологема скуки в русской культуре // RES LINGUISTICA. Сборник статей. К 60-летию профессора В.П. Нерознака. – М., 2000. – С. 130–147.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2007. – 1736 с.
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Дом бытия языка: в поисках новых путей развития лингвострановедения: концепция логоэпистемы. – М.: Икар, 2000. – 123 с.
4. Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы): Монография / В.В. Воробьев. – М.: Изд-во РУДН, 1997. – 331 с.
5. Горпинич В.О., Корнієнко І.А. Прізвища Дніпровського Припоріжжя (словник). – Дніпропетровськ: Пороги, 2003. – 272 с.
6. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Редкол. О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. 5: Р-Т / Уклад.: Р.В. Болдирев та ін. – 2006. – 704 с.
7. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
8. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: Нариси. Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: Довіра, 2007. – 262 с.
9. Кузнецова Э.В. Ступенчатая идентификация как средство описания семантических связей слов // Вопросы металінгвістики. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1973. – С. 84–95.
10. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – М.: Изд-во “Восток-Запад”, “АСТ”, 2007. – 320 с.
11. Ставицька Л.О. Український жаргон: Словник: Містить близько 4070 слів і понад 700 стійких словосполучень. – К.: Критика, 2005. – 496 с.